

O'ZBEKISTON ALOQA, AXBORATLASHTIRISH VA
TELEKOMUNIKATSION TEXNOLOGIYALAR DAVLAT QO'MITASI
TOSHKENT AXBOROT TEXNOLOGIYALARI UNIVERSITETI
“ IQTISOD VA BOSHQARUV” FAKULTETI

”IQTISODIYOT NAZARIYASI” FANIDAN

KURS ISHI

Mavzu: “YMM va YIM ularning hisoblash usullari”

Bajardi:

1-kurs 110-12 guruhi talabasi

G'ulomqodirova U.SH

Qa'bul qildi:

dots. Mirzaev F.R

TOSHKENT_2012

REJA:

Kirish.....	3
1-Bob. Milliy iqtisodiyotning qaror topishi va uning makroiqtisodiy ko'rsatgichlari.....	5
1.1. Makroiqtisodiyot tushunchasi va uning mohiyati.....	5
1.2. Yalpi milliy mahsulotning mazmuni, tarkibiy qismlari va harakat shakllari.....	15
2-Bob. Yalpi ichki mahsulot. Yalpi milliy maxsulot va uni hisoblash usullari	20
2.1. Yalpi ichki mahsulot hajmining o'sishi.....	20
2.2. Yalpi milliy maxsulotni hisoblash usullari.....	25
Xulosa.....	26
Foydalanilgan adabiyotlar.....	30

Hammaga ma'lumki, o'tmishda O'zbekiston iqtisodiyoti sobiq sovet ittifoqi iqtisodiyotining tarkibiy qismi hisoblanib, mustaqil milliy iqtisodiyot deb bo'lmas edi. Bizga bir yoqlama rivojlangan paxta yakka hokimligi, xom-ashyo ishlab chiqarishga va boy mineral xom-ashyo resurslaridan nazoratsiz, ayovsiz foydalanish asosiga qurilgan, yonilg'i, g'alla va boshqa ko'pgina ishlab chiqarish resurslari hamda iste'mol tovarlarining ta'minlanishi bo'yich markazga qaram bo'lgan iqtisodiyot meros bo'lib qolgan edi. Mamlakatimiz prezidenti I.A. Karimov qisqa qilib aytganlaridek, "O'zbekiston bir yoqlama iqtisodiyotga-markazga butunlay qaram, izdan chiqqan iqtisodiyotga ega bo'lgan" mamlakat edi.

Respublikamizning mustaqillikka erishib, deyarli barcha xalqaro tashkilotlarga teng huquqli a'zo bo'lib kirganligiga ko'p vaqt bo'lganligi yo'q. Ammo shu vaqt ichida mamlakatimizning o'ziga xos xususiyatlarini qamrab olgan iqtisodiy siyosati shakllanib, istiqbol yo'nalishlari belgilab olindi.

1991-yil sentabridan buyon o'tgan qisqa davr mobaynida iqtisodiy mustaqillikni qo'lga kiritib, mamlakatimiz hududidagi barcha tabiiy, mineral xom-ashyo boyliklaridan mamlakatimizdagi butun iqtisodiy resurslar va quvvatlardan o'z xalqimiz va uning kelajagi manfaatlari yo'lida foydalanish imkoniyatiga ega bo'ldik.

Yangi energetika, mashinasozlik va boshqa sanoat tarmoqlarining vujudga kelishi, ko'plab yirik inshootlar, korxonalar, zavod va fabrikalar qurilganligi, yonilg'i va g'alla mustaqilligiga erishganligi iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlar, izchil o'sish sur'atlari milliy mustaqil iqtisodiyotni mustahkamlash sari harakat natijalardir.

Hozirgi kunda ilg'or mamlakatlarda ishlab chiqarish natijalarini makroiqtisodiy parametrlar (yalpi milliy mahsulot, yalpi ichki mahsulot, milliy daromad) orqali tahlil etishga katta ahamiyat berib kelinmoqda. Bunday tadqiqotlarning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, ularda iqtisodiyotning turli tarmoqlari o'rtasidagi ishlab chiqarish aloqalari haqidagi statistic ma'lumotlar batafsil tahlil qilinadi.

Shunday qilib, O'zbekistonda bozor munosabatlariga asoslangan yangi, mustaqil rivojlanayotgan, o'z xalqi, millati manfaatlariga xizmat qiladigan milliy iqtisodiyot shakllanib bormoqda.

Milliy iqtisodiyot, barcha tarmoqlar va sohalarni, mikro va makro iqtisodiyotlarni, funktsional iqtisodiyotni, ko'plab infratuzilmalarni o'z ichiga olgan yaxlit iqtisodiyotdir.

Makroiqtisodiyot - bu mamlakat miqiyosida moddiy ishlab chiqarish va nomoddiy so'zlarini bir butun qilib olingan milliy iqtisodiyotdir.

Milliy ho'jalikning tarkib topgan tuzilishi ijtimoiy mexnat taqsimoti rivojining natijasi hisoblanadi.

Makroiqtisodiyot o'z ichiga xalq xo'jaligining moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish, hamda xizmat ko'rsatish sohalarini oladi.

Moddiy ishlab chiqarish sohaları o'z navbatida xalq xo'jaligining ko'plab yirik tarmoqlaridan iborat bo'ladi. Ular ishlab chiqarish vositalari va iste'mol buyumlari ishlab chiqaruvchi tarmoqlarga (I va II bo'linma) ajratiladi.

Milliy iqtisodiyot meyorida faoliyat qilish uchun barcha tarmoq va ishlab chiqarish sohalarining o'zaro bog'liqligi va muvozanatli rivojlanishi talab qilinadi. Nomoddiy ishlab chiqarish milliy iqtisodiyotning ijtimoiy iste'molni qondirishga xizmat qiluvchi (soliqni saqlash, ta'lim, tarbiya) va millatning madaniy rivojlanishini belgilab beruvchi (fan, madaniyat, san'at, sport) sohalarini, hamda davlat boshqaruv va mudofaa tizimini o'z ichiga oladi.

Xizmat ko'rsatish sohaları uy-joy, kommunal xo'jaligi va madaniy maishiy xarakterdagi xizmat ko'rsatuvchi ko'plab tizimlardan iborat bo'ladi.

Milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarish hajmi bir qator ko'rsatkichlar tizimi orqali, mikro va makroiqtisodiy darajada aniqlanib, tahlil qilinadi. Bu ko'rsatkichlar yordamida korxonalar faoliyatiga baxo beriladi va milliy iqtisodiyotning rivojlanish tamoyillari aniqlanadi.

Masalan, korxonalar faoliyatiga baxo berish uchun, ularning daromadlari va harajatlari hisoblab chiqiladi. Shu ma'lumotlarga asoslanib korxonaning foyda olishi eki zarar ko'rishini bilish mumkin. Agar korxonaning ishi yaxshi bo'lib, foyda olsa, tegishli ma'lumotlaridan muvaffaqiyat sabablarini aniqlash uchun foydalaniladi.

Korxona zarar ko'rgan taqdirda ham tegishli mikroiqtisodiy ko'rsatkichlaridan uning bevosita sabablari aniqlanadi.

Mikroiqtisodiy ko'rsatkichlar ham butun iqtisodiyot uchun huddi shunday vazifani bajaradi. Bu tizimga kiruvchi turli hil ko'rsatkichlar, birinchidan, bizga ma'lum vaqt oralig'idagi ishlab chiqarish hajmini hisoblash va milliy iqtisodiyotning faoliyat yuritishini bevosita ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash imkonini beradi. Ikkinchidan, makroiqtisodii ko'rsatkichlar tizimi, Yamm ni uning harakatining barcha bosqichlarida, ya'ni ishlab chiqarish, taqsimlash, qayta

taqsimlash va natijada foydalanish bosqichlarida ko'rgazmali shaklda aks ettirishga imkon beradi.

Nixoyat mazkur ko'rsatkichlar tizimi mavjud resurslar va ulardan foydalanishning mos kelishi (tengligi) kuzatilganda, mamlakatdagi umumiy iqtisodiy muvozanatlik holatini aks ettiradi. Makroiqtisodiy ko'rsatkichlar tizimini yaxshi tushunib olish uchun bozor ho'jaligi sub'ektlari va bozor operatsiyalari tarkibini (klassifikatsiyasini) bilib olish zarur.

Bozor xo'jalik sub'ektlarini quyidagicha tasniflash qabul qilingan.

- 1. Nomoliyaviy korxonalar yoki ishlab chiqarish shakllari.**
- 2. Uy xo'jaliklari.**
- 3. Davlat ma'muriy tashkilotlari.**
- 4. Mazkur mamlakat chegarasidan tashqaridagi xo'jalik sub'ektlari.**

Bozorli operatsiyalar 3ta katta guruhga bo'linadi:

- 1. Tovarlar va xizmatlar bilan operatsiyalar (ishlab chiqarish, investitsiyalash, iste'mol qilish, import va shu kabilar).**
- 2. Taqsimlash operatsiyalari (ish haqi, foyda, ijtimoiy sugurta to'lovlari va h.k.)**
- 3. Moliyaviy operatsiyalar (pulga taaluqli aktivlar va passivlarning o'zgarishi, valyuta va qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalar, kreditli operatsiyalar va h.k.)**

Makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni hisoblashda moliyaviy balanslar tizimi alohida o'rin tutadi. Bunda balans shaklidagi jadval orqali resurslar va ulardan foydalanish ikki yo'qlama yozish tartibida ko'rsatiladi, ya'ni har bir operatsiya to'lovchisi va oluvchisiga ega bo'ladi. Shu sababli bir marta resurslar va ikkinchi marta foydalanish sifatida yoziladi.

BMT statistika xizmati tavsiya qilgan uslub bo'yicha makroiqtisodiy ko'rsatkichlar harakati ikki darajada aks etadi: yig'ma hisobda YaMM, MD harakti, kapital qo'yilmalarni moliyalashtirish, boshqa mamlakatlar bilan operatsiyalar; mukammal hisobda esa tarmoqlararo aloqalar, daromadlarning harakati, ularning taqsimlanish

va pirovard foydalanishi ko'rsatiladi. Yig'ma hisobga yalpi milliy maxsulotni daromadlar va sarflar bo'yicha hisoblash misol bo'la oladi.

Jamiyatning iqtisodiy rivojlanish darajasini harakterlovchi juda ko'plab makroiqtisodiy ko'rsatkichlar mavjud. Tarixiy jihatdan dastlab moddiy ishlab chiqarish sohalari rivojlanish miqiyosini harakterlovchi ko'rsatkichlarga ustunlik berilgan. Bu faqat foydali buyumlarni tayorlashda qo'llaniladigan mexnat tan olingan ishlab chiqarish sharoitida to'liq tabiiy xol hisoblanadi.

Shu nuqtay nazardan kelib chiqib ingliz klassik siyosiy iqtisodchilari milliy ho'jalikdagi barcha mexnatni ikki turga ajiratgan:

1)Moddiy boyliklar yaratuvchi unumli va uni istemol qiladigan mexnat.

2)Boylik yaratmaydigan, faqat uni istemol qiladigan unumlik mexnat.

Bu nazariy asos tegishli makroiqtisodiy ko'rsatkichlar tizimini ishlab chiqarish va ulardan uzo? yillar davomida ko'pchilik mamlakatlar ho'jalik amaliyotida foydalanishga sabab bo'lgan.

Mazkur ko'rsatkichlarni hozirgi davrda ham moddiy ishlab chiqarish sohalari rivojlanishini iqtisodit taxlil qilishda qo'llash foydadan holi emas.

Ishlab chiqarishni sohalari rivojlanishini eng umumiy holda - ijtimoiy maxsulot ko'rsatkichi harakterlaidi. Ma'lum vaqt davomida (odatda bir yilda) moddiy ishlab chiqarish sohaslarida yaratilgan barcha maxsulotlar o'zining qiimat ifodasida jami ijtimoiy maxsulotni tashkil qiladi.

Butun halq Ho'jaligi ishlab chiqarish vositalari va istemol buyumlari ishlab chiqaradigan tarmoqlardan iborat bo'lganligi sababli jomi ijtimoiy maxsulot (JIM)ning ashyoviy (natural-buyum) tarkibi ishlab chiqarish vositalari va iste'mol buyumlaridan iborat bo'ladi. Bunday bo'linish asosida JIM tarkibii elementlarining iste'mol qilinish harakteri etadi. JIMning ishlab chiqarish vositalaridan iborat qismi (mashina, uskuna va shu kabilar) ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun foydalaniladi va demak belvosita iste'molni qondiradi, iste'mol buyumlari (oziq-ovqat, kiyim-kechak va shu kabilar) esa ulardan farq qilib, bevosita ehtiyojlarni qondirish uchun ishlatiladi.

JIMning tarmoq tarkibi ham farqlanadi. JIM tarmoq tarkibi undagi ayrim tarmoqlar (sanoat, qishloq ho'jaligi va shu kabi) maxsulotlarining ulushi sifatida namoyon bo'ladi.

Qiymat shaklida JIM - iste'mol qilingan ishlab chiqarish vositalari qiymati (S) va yangidan yaratilgan qiymatidan ($V+m$) iborat bo'ladi.

JIMni W bilan belgilasak, bunda $W = c+V+m$ bo'ladi.

Yangidan yaratilgan qiymat zaruriy maxsulot eki ishchi kuchi qiymatidan (V) va qo'shimcha maxsulotdan (m) iborat bo'ladi.

JIM ko'rsatkichi muxim kamchilikga ega. Uni hisoblashda ishlab chiqarishning barcha texnologik bosqichlaridagi moddiy harajatlar miqdori bir necha marta ko'rib chiqiladi

Boshqacha aytganda:

JIM oraliq maxsulot + pirovard maxsulot

Oraliq maxsulotga ishlov berish, qayta ishlash va sotish maxsablari uchun harid qilingan tovarlar kiradi.

Pirovard maxsulot iste'molchilar tomonidan foidalanish uchun sotib olinadigan tayor tovarlar va hizmatlardan iborat bo'ladi.

Pirovard maxsulot mexnat predmetlari qiymatini takroriy hisoblashdan ozod bo'lsada, u mexnat vositalarining yillik amortizasiya ajratmalari summasiga teng bo'lgan, ko'chgan qiymat o'tmish mexnat natijasi bo'lib, oldingi davrlarda vujudga keltirilgan. Shu sababli moddiy ishlab chiqarish hodimlarining joriy yildagi faoliyatini aniq baxolash uchun boshqa umumlashtiruvchi ko'rsatkich zarur bo'ladi. Bunday ko'rsatkich sof milliy maxsulot qisoblanadi.

Sof milliy maxsulot - bu yalpi ijtimoiy maxsulotning bir qismi bo'lib, o'zida moddiy ishlab chiqarish soqalarida yil davomida yangidan vujudga keltirilgan qiymatini ifodalaydi.

Milliy daromad pirovard maxsulot - amortizasiya eki $W - ChV + m$

Butun milliy iqtisodiyotining holatini harakterlovchi muhim makroiqtisodiy ko'rsatkich - yalpi milliy maxsulot YAMM hisoblanadi.

Bu ko'rsatkich moddiy ishlab chiqarish va nomoddiy xizmat ko'rsatish sohalaridagi barcha xo'jalik birliklari iqtisodiy faoliyati pirovard natijalarini qamrab oladi.

Yalpi milliy maxsulot (YAMM) - milliy ho'jalikda bir yil davomida vujudga keltirilgan pirovard maxsulot va xizmatlar bozor qiymatidan iborat bo'ladi.

Demak, YaMM milliy iqtisodiyotda yil davomida ishlab chiqarilgan barcha pirovard maxsulot (xizmatlar) ning bozor qiymati. Biz bilamizki, joriy yilda ishlab chiqilgan barcha maxsulotlar sotilmasligi mumkin, ularning bir qismi zahiralarni to'ldiradi. Ya'ni YaMM hajmini hisoblab topishda zaxiralarning xar qanday o'sish hisobga olinishi zarur, chunki YaMM erdamida joriy yildagi barcha maxsulotlar (sotilgan va sotilmagan) hisobga olinadi.

Milliy ishlab chiqarishning yalpi hajmini to'g'ri hisoblab chiqish uchun, mazkur yilda ishlab chiqarilgan barcha maxsulot va xizmatlar bir marta hisobga olinishi zarur. YaMM hajmini topishda sotilgan va qayta sotilgan maxsulotlarni ko'p marta hisobga olishlarni bartaraf qilish uchun, halq ho'jaligining barcha tarmoqlarida yaratilgan qo'shilgan qiymatlar yig'indisi olinadi. Bizning yuqorida keltirilgan misolda (XVII-2 jadval) bu 250 sŷmni tashkil qiladi.

Qo'shilgan qiymat - bu korxona tomonidan ishlab chiqarilgan maxsulot qiymatidan etkazib beruvchilardan sotib olingan va iste'mol qilingan hom-ashe va materiallar qiymati chiqarib tashlangandan keyin qolgan qismining bozor qiymati.

Boshqacha aytganda qo'shilgan qiymat - bu korxona yalpi maxsulotidan eki ishlab chiqargan maxsulotining bozor narhidan joriy moddiy harajatlar chiqarib tashlangan miqdoriga teng.

YaMM epdamida milliy iqtisodiyotda tovar va xizmatlar ishlab chiqarish yillik hajmini hisoblashga harakat qilinadi. Ko'zlangan maqsada erishish uchun iqtisodiyotda yil davomida amalga oshiriladigan kuplab unumsiz bitimlar hisobga

olinmasligi zarur. Unumsiz bitimlarning ikki asosiy turi mavjud. 1. Sof moliyaviy bitimlar. 2. Saqlanib turgan tovarlarni sotish.

Sof moliyaviy bitimlar o'z navbatida uchta asosiy turga bo'linadi: a) davlat budjetidan bo'ladigan ijtimoiy to'lovlari; b) hususiy ijtimoiy to'lo'vlar; c) qimmatli qog'ozlarni sotish va sotib olish.

Davlat ijtimoiy to'lovlari o'z ichiga davlatning alohida shaxs va oilalarga beradigan ijtimoiy sug'urta bo'yicha to'lovlari, ishsizlik bo'yicha nafaqalap va faxriylik nafaqalarini oladi. Davlat ijtimoiy to'lovlarining muxim xususiyati shundan iboratki, uning oluvchilari bu to'lovlarga javoban ishlab chiqarishning joriy hajmini yaratishga hech qanday hissa qo'shmaydi. Shunday ekan, ularni YaMM hajmiga kiritish, shu yil uchun bu ko'rsatkichni oshirishga olib kelgan bulup edi.

Xususiy ijtimoiy to'lovlar, masalan, dorilfunun talabasining uyidan oladigan oylik yordam pullarini YaMM hajmiga kiritish ham xuddi shunday natijaga olib keladi. qimmatli qog'ozlar bilan bo'ladigan bitimlar, masalan, aksiya va obligasiyalarni sotish-sotib olish hajmi ham YaMM ga kiritilmaydi. Chunki bu bitimlar to'g'ridan-to'ri joriy ishlab chiqarish hajmini ko'paytirmaydi.

Ushlab turilgan buyumlarni sotish yohud joriy ishlab chiqarishni aks ettirmaydi, ehud ikki marta hisobni o'z ichiga oladi. Masalan, faraz qilamiz, siz 1985 yil ishlab chiqarilgan avtomashinangizni sotdingiz. YaMM hajmini aniqlashda bu bitim hisobga olinmasligi zarur, chunki u ishlab chiqarish joriy hajmining ko'payishi bilan birga bormaydi. Bir necha yil oldin ishlab chiqarilgan tovarlarni sotish summasini zhorii yildagi YaMM hajmiga kiritish, shu yildagi ishlab chiqarish hajmining sun'iy oshirilishiga olib keladi.

Iqtisodiyotda yillik ishlab chiqarish hajmining ko'rsatkichi YaMM bilan birga, uning asosida hisoblanish mumkin bo'lgan bir qator o'zaro bogliq ko'rsatkichlar mavjud bo'ladiki, ular milliy iqtisodiyotning turli tumanlarini harakterlab beradi.

YaMM ko'rsatkichiga sof eksport, eksport va import o'rtasidagi farq kiradi. Ammo turli mamlakatlarda tashqi savdo faoliyatining salmoqi keskin farqlanadi. Shu sababli milliy iqtisodiyot rivojlanish darajasini halqaro taqqoslash uchun yalpi

ichki maxsulot (YaIM) ko'rsatkichidan foydalaniladi. YaIM ma'lum vaqt davomida (bir yilda) mamlakat hududida ishlab chiqarilgan pirovard maxsulot va hizmatlarning bozor qiymati. U barcha ishlab chiqaruvchilar qo'shilgan qiymatlar yig'indisi sifatida chiqadi. YaMM berilgan bo'lsa undan to'lov balansi qoldig'i (eksport va import o'rtasidagi farq)ni chiqarib tashlash yo'li bilan YaIM aniqlanadi.

YaMM va YaIM ishlab chiqarish yalpi hajmining ko'rsatkichi sifatida bitta muxim kamchilikka ega. Ular mazkur yilda ishlab chiqarish jarayonida foydalanilgan o'rni to'plash uchun zarur bo'lgan qiymatni ham o'z ichiga oladi.

YaMMdan joriy yilda ishlab chiqarish jarayonida iste'mol qilingan kapital qiymati yoki yillik amortizasiya summasi ayirib tashlansa sof milliy maxsulot (SMM) ko'rsatkichi hosil bo'ladi.

$$\text{YaMM} - \text{amortizasiya yillik summasi} = \text{SMM}$$

Shunday bo'lib, SMM amortizasiya ajratmasi summasiga kamaytirilgan YaMM sifatida chiqadi.

SMM qiymatiga davlat tomonidan o'rnatiladigan egri soliqlar summasi kiradi. Egri soliqlar korxona tomonidan o'rnatiladigan baxoga qo'shimcha hisoblanadi. Bunday soliqlar iste'molchi zimmasiga tushadi va uning hisobiga o'zlarining daromadining bir qismini yo'qotadi. SMMdan egri soliqlar chiqarib tashlansa milliy daromad (MD) ko'rsatkichi hosil bo'ladi.

Resurslarni etkazib beruvchilar nuqtai nazaridan, milliy daromad ularning joriy ishlab chiqarishda qatnashishdan olgan daromadlari summasi, korxona nuqtai nazaridan ishlab chiqarish omillari eki resurslari baxosi ko'rsatkichi hisoblanadi. Milliy iqtisodiyotda bu ko'rsatkich mazkur yilda ishlab chiqarish hajmini yaratishga ketgan iqtisodiy resurslarning bozor baxolarini aks ettiradi.

$$\text{SMM} - \text{biznesga egri milliy daromad.}$$

Amaliyotda ishlab chiqarilgan va foydalanilgan MD farqlanadi. Ishlab chiqarilgan MD - bu yangidan yaratilgan tovar va hizmatlar qiymatining butun hajmi. Foidalanilgan MD - bu ishlab chiqarilgan MD-dan yoqotishlar (tabiiy ofatlar,

saqlashdagi yo'qotishlar va h.k.) va tashqi savdo qoldiqi chiqarib tashlangan miqdorga teng.

Bizning amaliyotda MD iste'mol va jamg'arish fondiga ajratiladi. Iste'mol fondi - bu milliy daromadning jamiyat a'zolarining moddiy va madaniy ehtiyojlarini hamda butun jamiyat ehtiyojlarini (ta'lim, mudofaa va h.k.) qondirishni ta'minlashga ketadigan qismi. Jamg'arish fondi - bu milliy daromadning ishlab chiqarishni rivojlantirishni ta'minlaydigan qismi.

Milliy daromadni daromadlar barcha turlarini (amortizasiya ajratmasi va biznesga egri soliqlardan tashqari) qo'shib chiqish yo'li bilan ham aniqlash mumkin.

Milliy daromadning bir qismi, jumladan ijtimoiy stroxovaniyaga ajratmalar, korxona foidasiga soliqlar va korxonaning taqsimlanmaidigan foydasi amalda uy xo'jaliklari qo'lga kelib tushmaydi. Aksincha, uy xo'jaliklari oladigan daromadning bir qismi, masalan, ijtimoiy to'lovlar - ular qilgan mexnatining natijasi hisoblanmaydi.

Shaxsiy daromad k'rsatkichini topish uchun milliy daromaddan uy xo'jaliklari qo'lga kelib tushmaydigan daromadlarning uchta turini (ishlab topilgan) chiqarib tashlashimiz, hamda joriy mexnat faoliyatining natijasi hisoblanmagan daromadlarni unga qo'shishimiz zarur.

Milliy daromad + ijtimoiy straxovaniya ajratmasi + korxona foydasiga soliqlar + korxonaning taqsimlanmaydigan foydasi + ijtimoiy to'lovlar + shaxsiy daromad.

Shaxsiy daromaddan soliqlar to'langandan keyin, uy xo'jaliklarining to'liq tasarrufida qoladigan daromad shakllanadi.

Soliqlar to'langandan keyingi daromad shaxsiy daromaddan shu daromad hisobidan to'lanadigan soliqlar miqdorini chiqarib tashlash yo'li bilan hisoblanadi.

Soliqlar to'langandan keyingi daromad uy xo'jaliklari eng oxirida ega bo'ladigan daromad hisoblanib, alohida shaxs va oilalar o'z tasarrufida bu daromadlarning bir qismini iste'mol uchun sarflaydi va boshqa qismini jamg'armaga yo'naltiradi.

Makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning qarab chiqilgan tahliliga asoslanib, bu ko'rsatkichlar butun tizimi nisbatini ko'rgazmali tasavvur qilishimiz mumkin bo'ladi.

Yalpi milliy mahsulot	Sof eksport	
Yalpi ichki maxsulot	Amortizasiya	
Sof milliy maxsulot	Egri soliqlar	Milliy daromad

Milliy daromad - ijtimoiy strahovaniya ajratmalari; korxona foydasiga soliqlar; korxona taqsimlanmaydigan foydasi + ijtimoiy to'lovlar ? Shahsiy daromad shu daromad hisobiga soliqlar, Soliqlar to'lanadigan keyingi daromad.

Makroiqtisodiy ko'rsatkichlar tizimi yordamida milliy hisobni tashkil qilish imkoniyati vujudga keladi.

Yalpi milliy maxsulot ko'rsatkichi barcha ho'jalik birliklari yalpi pul daromadlari, hamda barcha tovar va hizmatlarni ishlab chiqarishga sarflarning umumiy miqdorini bir vaqtda aks ettiradi. Bu butun mamlakat miqiyosida keng qamrovli milliy hisoblar tizimini kiritishga asos bo'ladi.

Milliy hisoblar - bu YaMM va milliy daromadni ishlab chiqarish taqsimlash hamda ulardan foydalanishni harakterlaydigan o'zaro bog'liq makroiqtisodiy ko'rsatkichlar tizimi.

Milliy hisoblarni tuzishda ikki yoqlama o'quv tartibidan foydalaniladi. Bunday hisoblar halqaro statistikada standart tizim sifatida 1953-yildan boshlab qo'llanila boshladi. Hozirgi davrda dunyoning 100 dan oshiq mamlakatlarida mazkur tizim keng qo'llaniladi.

Milliy hisoblar asosini yig'ma balanslar tashkil qiladi. Bunga daromad va harajatlar balansi misol bo'lishi mumkin. Daromadlar xo'jalik birliklari va aholi umumiy daromadlari (ish haqi, foyda, daromadlarning boshqa turlari, amortizasiya) summasini aks ettiradi. Harajatlar to'rtta gruppadan iborat bo'ladi: iste'mol, investisiyalar, davlat haridi, sof eksport. Milliy hisoblar makroiqtisodiyotning meyoridagi - muvozanatli holatga erishish darajasini aniqlashga yordam beradi.

Ma'lumki, yalpi ichki mahsulot deganda yil davomida muayyan mamlakatda jami ishlab chiqarilgan mahsulot va ko'rsatilgan xizmatlar qiymatining yig'indisi tushuniladi. Darhaqiqat, iqtisodiyotning barcha tarmoqlaridagi o'zgarishlar, aholi sonining o'sishi, ularning real daromadlari va xarajatlari, pul aylanmasiyu inflyatsiya jarayonlari, tashqi savdo aylanmasi hamda shu kabi boshqa makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni o'zida mujassam etgan yalpi ichki mahsulot o'sish sur'ati mamlakat taraqqiyotini o'zida namoyon etadi.

Davlatimiz rahbari Vazirlar Mahkamasining yil yakunlariga bag'ishlangan yig'ilishida 2012 yil mamlakatimiz uchun makroiqtisodiy vaziyat jihatidan ma'lum

ma'noda burilish davri bo'lganini qayd etdi. Xo'sh, iqtisodiy o'sishning asosiy omillari nimada namoyon bo'ladi?

Ma'lumki, istiqlol arafasida respublika iqtisodiyoti o'ta ayanchli ahvolda edi. Sobiq ittifoq davrida O'zbekiston bir tomonlama rivojlangan, asosan xomashyo yetkazib berishga yo'naltirilgan edi. Qolaversa, mamlakat ichkarisida jami talab va takliflar o'zaro mutanosibligi izdan chiqqandi. Oldimizda esa butun xo'jalik yuritish tizimini tubdan yangilash, bozor munosabatlari hukmron bo'lgan jahon hamjamiyatiga yuz tutishdek og'ir vazifa turar edi. Eskicha qarashlar bunga monelik qilar edi, albatta.

Hatto bir so'mni ham birov bekorga bermas edi. Lekin xalqimiz mehnatsevar, har qanday og'ir sinov va qiyinchiliklarni mardonavor yengib o'tadi, tanti, or-nomusi kuchli. Uning milliy xususiyatlaridan kelib chiqib, islohotlar bosqichma-bosqich va izchil amalga oshirildi. Bu davr oson kechgan emas. Tanlangan taraqqiyot yo'limizdan qaytarishga urinishlar, qonli tajovuzlar yodimizda. Mana shunday og'ir vaziyatda butun e'tibor xalq farovonligini oshirish va yalpi ichki mahsulot hajmini ko'paytirishga qaratildi.

Bular, birinchi galda, iqtisodiy salohiyatimizni oshirishga zamin yaratdi. Yonilg'i-energetika bazasini mustahkamlab, xalq iste'mol mollari bilan ta'minlashni yaxshilash, sanoatni iqtisodiy tanazzuldan olib chiqish, transport, kommunikatsiya tizimini mustahkamlash, mavjud mineral xomashyo va mehnat resurslaridan oqilona foydalanish, aholini ijtimoiy himoyalash kabi o'ta hayotiy masalalarni hal etishga xizmat qildi.

Uzoqni ko'zlab, ertangi yorug' kunlarga ishonch bilan bosqichma-bosqich va izchil amalga oshirilgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar zoe ketmadi. Nihoyat, milliy iqtisodiyotimizda yalpi ichki mahsulot (YaIM) hajmining yildan-yilga barqaror o'sishi namoyon bo'ldi.

Ayniqsa, 1997 yil yakunlari diqqatga sazovordir. O'sha yili 1996 yilga nisbatan YaIMning o'sishi 5,2 foizni tashkil etib, ilk bor bu ko'rsatkich hajmi respublika aholisi sonining o'sish darajasidan oshdi. Natijada, YaIM aholi jon boshiga nisbatan 3,2 foizga ko'paydi.

1997 yil yakunlari bo'yicha Hamdo'stlik davlatlari orasida barcha sohalarda 1990 yilga nisbatan o'sishga va yuksalishga erishgan yagona mamlakat — O'zbekiston edi.

O'tgan o'n sakkiz yil mobaynida YaIM hajmining o'sish dinamikasini kuzatsangiz, makroiqtisodiy o'sishning ta'minlanishi va qo'lga kiritilgan ijobiy ko'rsatkichlar tasodifiy emas, balki tadrijiy tusga ega bo'lib, unga mustahkam zamin yaratilganiga guvoh bo'lasiz.

Ma'lumki, YaIM hajmining ortishi o'z-o'zidan sodir bo'lmaydi. U natijaviy xususiyatga ega. Ya'ni iqtisodiyotda, avvalo, moliyaviy tarmoqning, xususan, pul aylanmasi va uning qiymati barqarorligi, iqtisodiy tuzilmalarning o'zaro muvofiqligi, ijtimoiy sohadagi maqsadli yo'nalishning ta'minlangani hamda tashqi resurslarning o'z vaqtida, samarali o'zlashtirilgani mazkur ko'rsatkich hajmi ortishiga asos bo'ladi. Shu bilan birga, YaIMning barqaror o'sishi mamlakatdagi iqtisodiy munosabatlarning o'zaro muvofiqligi va ularning taraqqiyotini anglatadi.

Bu boradagi qiyinchiliklar va yutuqlar haqida gapirganda, asosiy eksport mahsulotlarimiz bo'lgan oltin va paxta tolasi, vaqtida unga jahon bozorida noqulay narx kon'yukturasi vujudga kelgani haqida to'xtalish lozim. Mana shuning oqibatida birgina 2001 yili xalqaro bozorda 1 milliard AQSh dollaridan ko'p miqdorda yo'qotish bo'ldi, ammo yil yakuniga ko'ra, tashqi savdo aylanmasi 3,1 foizga o'sdi, oltin-valyuta zaxirasi avvalgi darajada saqlab qolindi, ayni paytda tashqi savdo operatsiyalarida ijobiy saldogo erishildi. Bunday natijaga erishishda mamlakatimizda ishlab chiqarilgan tovarlar va ko'rsatilgan xizmatlarni chetga chiqarish muhim ahamiyat kasb etdi.

2001 yilda YaIM hajmi 2000 yilga nisbatan nafaqat 4,5 foizga o'sdi, balki 1991 yildagi kabi o'sish 103 foizni tashkil etdi. Bu o'sha paytda MDH davlatlari orasida birgina O'zbekistonga tegishli ko'rsatkich edi.

Mamlakatimiz makroiqtisodiy o'sish dinamikasi tahlilida davom etsak, keyingi yillarda ham rivojlanish tadrijiy ravishda ilgarilaganini ko'ramiz. So'nggi yillarda iqtisodiy o'sish sur'atlari bo'yicha O'zbekiston MDHning yetakchi mamlakatlari orasida peshqadamlardan biriga aylandi. Hamdo'stlik mamlakatlari statistik

qo‘mitasi ma’lumotlariga ko‘ra, YaIM ko‘rsatkichlari bo‘yicha diyorimiz 2004 yili ilg‘or davlatlarning o‘rtacha o‘sish sur‘atlariga yaqinlashdi. Keyingi davrda esa Rossiya va Ukraina kabi davlatlardan ham o‘zib ketdi.

Bu, avvalo, izchil va oqilona ichki siyosat natijasi, qolaversa, amalga oshirilayotgan ijobiy o‘zgarishlar, bu yo‘ldagi aniq maqsadli sa’y-harakatlar mevasi, desak, ayni haqiqatni aytgan bo‘lamiz.

Bu davrda mamlakat iqtisodiyotning real tarmog‘iga yo‘naltirilgan investitsiyalar hajmi ham yil sayin oshib bordi. To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy sarmoyalar faol jalb etildi, ayniqsa, neft, gaz va to‘qimachilik sanoatida ularning ulushi yanada salmoqli bo‘ldi.

Mana shuning natijasida 2004 yili YaIM ilk bor 7,7 foizga o‘ydi. Shuningdek, qat’iy pul-kredit siyosati natijasida ilk marotaba inflyatsiya darajasi eng past — 3,7 foiz bo‘lishiga erishildi.

Ishlab chiqarishni barqaror rivojlantirish uchun soliq yuki kamaytirildi va shu tariqa soha qo‘llab-quvvatlandi. Soliq tizimini soddalashtirish, to‘lovlarni kamaytirish ustuvor vazifalarimizdan biriga aylandi. Ayniqsa, yagona soliq to‘lovining 13 foizga tushirilishi tadbirkorlik faoliyati yanada rivojlanishida muhim omil bo‘ldi. O‘sha yili YaIM hajmi 7 foizga o‘ydi.

2007 yili barqaror iqtisodiy o‘sish (9,5 foizga) ta’minlanishi, avvalo, iqtisodiyotni modernizatsiyalash va diversifikatsiyalash, bank tizimidagi, xususan, aholining boyish manbalaridan biri bo‘lgan omonatlardagi depozitlar foizini oshirish, uy-joy-kommunal xo‘jaligidagi tarkibiy islohotlar natijasidir. Qolaversa, yirik sanoat, kommunikatsiya, infratuzilma ob’ektlarining barpo etilishi, milliy transport kommunikatsiyalari yagona tizimining takomillashtirilishi bunga mustahkam zamin yaratdi.

So‘nggi ikki yil davomida bunday ezgu ishlar muttasil amalga oshirildi. Mana shunday sobitqadam siyosat tufayli dunyoda moliyaviy-iqtisodiy inqiroz hukm surgan hozirgi vaziyatda nafaqat milliy iqtisodiyotda YaIMning hajmi o‘tgan yillar darajasida saqlab qolindi, balki barqaror iqtisodiy o‘sish izchil davom etdi.

Hozirgi vaziyatda makroiqtisodiy jihatdan muntazam ijobiy natijaga erishish o'z-o'zidan bo'lmaydi, albatta. Uning zamirida elim-yurtim hech kimdan kam bo'lmasin, degan zahmat, uzoqni ko'zlagan oqilona siyosat va siz bizning, farzandlarimizning nurli kelajagiga otashin intilish yotibdi.

Shunday ekan, bu ezgu harakat har birimiz uchun nechog'li qimmatli ekanini anglashimiz zarur.

Davlatimiz rahbari ta'kidlaganidek, raqamlar o'z yo'liga, lekin ularning ortida minglab, yuz minglab, millionlab yurtdoshlarimizning turmush tarzi, ertangi kuni, taqdiriga bog'liq zahmatlar va iqtisodiy asoslar yotibdi. Ammo buni doim chuqur anglab yetavermaymiz. Mana, nima uchun yil yakunlarida bu ko'rsatkichlar qayta-qayta tilga olinadi, tahlil qilinadi, o'tgan yillar natijalari bilan qiyoslanadi!

Biz o'tgan yillar mobaynida nimaga va qanday natijalarga erishgan bo'lsak, avvalo ezgu maqsad va fidokorona mehnat tufayli uni qo'lga kiritdik.

Shubhasiz, bu yil ham milliy iqtisodiyotimiz taraqqiyoti yo'lida qutlug' qadamlar tashlanadi va bu, albatta, nurli kelajagimiz uchun mustahkam poydevor bo'ladi.

YaMM (YaIM) uch hil usul bilan hisoblanishi mumkin:

Birinchi usul - bu YaMMni hisoblashga qo'shilgan qiymatlar bo'yicha jyondashuv. Bunda milliy iqtisodiyotning barcha tarmoqlari bo'yicha yaratilgan qo'shilgan qiymatlar qo'shib chiqishda (YaIM tarmoq va ishlab chiqarishlar bo'yicha). Bu usul bilan hisoblangan YaMM (YaIM) alohida tarmoqlarning shu maxsulotini yaratishdagi rolini va hissasini aniqlash imkonini beradi. **Masalan, O'zbekistonda YaIM 1993 yil halq xo'jaligining tarmoqlari va sohalari bo'yicha 5095,2 mlrd so'mni tashkil qilgan.**

Shu jumladan:

moddiy ishlab chiqarish sohalarida - 4252,0 mlrd so'm (%)

noishlab chiqarish sohalarida - 842,4 mlrd. So'm (%).

Respublikada YaIM ning tarmoqlar bo'yicha tuzulishi shu yili quyidagi ma'lumotlar bilan harakterlangan. (mlrd. s'ym)

YaIM jami - 5095,2

Shu jumladan:

- sanoatda - 1139,7 (22,4%)
- qurilishda - 457,1 (9,0%)
- qishloq xo'jaligida - 1420,9 (27,9%)
- hizmat ko'rsatish sohalarida - 1596,8 (31,3%)
- savdoda - 316,9 (6,2 %)
- transport va aloqada - 280,5 (5,5%)
- boshqa sohalarda - 999,4 (19,6%)
- sof soliqlar - 480,7 (9,4%)

Ikkinchi usul - bu YaMM (YaIM)ni hisoblashga sarflar bo'yicha yondashuv.

Bunda mazkur yilda ishlab chiqarilgan barcha mahsulot (hizmat)lar hajmini sotib olishga qilingan butun sarflar qo'shib chiqiladi. Milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarilgan pirovard maxsulotlarni mamlakat ichida ho'jalikning uchta sub'ekti - uu ho'jaliklari, davlat, tadbirkorlar hamda chet ellik iste'molchilar sotib olishi mumkin.

Uy ho'jaliklarining pirovard iste'molchilik sarflari. Bu kundalik tovarlarga, hizmatlarga uzoq muddat foydalaniladigan iste'mol buyumlariga va boshqalarga qilinadigan sarflardir.

Investision sarflar tadbirkorlik sektorining asosiy kapitalni yalpi jamg'arishga qiladigan sarflardir.

Investision sarflar asosan uchta qismdan iborat:

- a)tadbirkorlar tomonidan mashina, yskuna va stanoklarning barcha pirovapid xaridi;
- b)barcha qurilishlar;
- v)zahiralarining o'zgarishi.

Birinchi guruh elementlarning "investisiyalar" tarkibiga kiritilish sababi aniq, lekin keyingi element (qurilish)ning kiritilishi ayrim tushuntirishlarni taqozo qiladi. O'z-o'zidan aniqki, yangi fabrika, ombor eki **elivator** qurilishi investisiyalar shakli hisoblanadi. Lekin g'arb milliy hisobotida uy-joy qurilishi ham investisiya kategoriyasiga kiritiladi. Ko'p kvartirali turar joy uylari ham fabrika va zavodlar kabi daromad keltiruvchi aktivlar hisoblanishi dalil qilib

keltiriladi. Bundan tashqari, ijaraga topshirilgan va mulkdor tomonidan egallagan yashash uylari hatto ijaraga topshirilmagan holda ham investision tovarlarga kipitiladi.

YaIM tarkibiga zahiralarining ko'payishi, ya'ni ishlab chiqarilgan, lekin mazkur yilda sotilmagan barcha mahsulotlar kiritiladi. Boshqacha aytganda YaMM o'z ichiga yil davomidagi zahiralar va ehtiyojlar barcha o'sishining bozor qiymatini oladi. Korxona ombor va peshtaxtalarida yil oxirida, yil boshida bo'lganga nisbatan ko'proq tovarlar to'planib qolsa, bu iqtisodiyotda mazkur yil davomida iste'molga keragidan ko'proq mahsulot ishlab chiqarganligini bildiradi. Zahiralarining bu o'sishi YaMMra joriy ishlab chiqarish hajmi ko'rsatkichi sifatida qo'shiladi.

Zahiralar kamayganda, u YaMM hajmidan chiqarilishi zarur. Zahiralarining kamayishi yil davomida milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarilgandan ko'poq mahsulot sotilganligini bildiradi. Boshqacha aytganda jamiyat mazkur yilda ishlab chiqarilgan barcha mahsulotni va bunga qo'shimcha oldingi yillardan qolgan zahiralarining bir qismini iste'mol bo'lgan bo'ladi.

Qo'ldan qo'lga o'tgan qimmatli qog'ozlar va mavjud aktivlarning qayta sotilishi investisiyalarga kirmaydi. Chunki bu bitim oldin mavjud bo'lgan aktivlarga mulkchilik huquqining bir kishidan boshqashiga o'tganligini bildiradi.

Milliy hisoblar tizimida YaMMni hisoblashda yalpi, xususiy va ichki investisiyalar tushunchasidan foydalaniladi. Xususiy va ichki investisiyalar mos ravishda xususiy va milliy kompaniyalar amalga oshiradigan investision sarflarni bildiradi. Yalpi investisiyalar o'z ichiga joriy yilda ishlab chiqarish jarayonida iste'mol qilingan mashina, uskuna va qurilmalarning o'rnini qoplash uchun mo'ljallangan barcha investision tovarlar ishlab chiqapishni, hamda iqtisodiyotda kapital hajmiga har qanday sof qo'shimchalarni oladi. Yalpi investisiyalar mohiyatiga ko'ra iste'mol qilingan kapitalni qoplash summasini va investisiyalarning o'sgan qismidan iborat bo'ladi. Boshqa tomondan sof xususiy ichki investisiyalar tushunchasi joriy yil davomida qo'shilgan investision tovarlar summasini xarakterlash uchun ishlatiladi. Ularning farqini oddiy misolda ancha aniq tushuntirish mumkin. Faraz qilaylik,

Respublikamiz iqtisodiyotida 1995 yil 500 mlrd. So'mlik investision tovarlar (ishlab chiqarish vositalari) ishlab chiqarilgan bo'lsin. Ammo YaMMni ishlab chiqarish jarayonida shu yili 400 mlrd. So'mlik mashina, uskuna va boshqa investision tovarlar iste'mol qilingan. Natijada bizning iqtisodiyotga 1995 yil 100 mlrd. So'mlik jamg'arilgan kapital qiymati qo'shiladi. Shu yili yalpi investisiyalar 500 mlrd. So'mlik sof investisiyalar faqat 100 mlrd. So'mni tashkil qiladi. Ikki ko'rsatkich o'rtasidagi farq, 1995 yilgi YaMM hajmini ishlab chiqarish jarayonida qo'llanilgan va iste'mol qilingan kapital qiymatini ifodalaydi.

Yalpi investisiyalar va amortizasiya (shu yili ishlab chiqarish jarayonida iste'mol qilingan kapital hajmi o'rtasidagi nisbat, iqtisodiyot yuksalish, turg'unlik yoki tanazzul holatida joylashganligini xarakterlab beruvchi ko'rsatkich (**indikator**) hisoblanadi.

Yalpi investisiyalar amortizasiyadan ortiq bo'lsa, iqtisodiyot yuksalish bosqichida joylashadi, uning ishlab chiqarish quvvatlari o'sadi. Masalan, bizning yuqoridagi misolda ta'kidlanganidek, 1995 yil yalpi investisiyalar 500 mlrd. So'mni, ishlab chiqarishda iste'mol qilingan investisiya tovarlar hajmi 400 mlrd. So'mni tashkil qilgan. Bu iqtisodiyotda shu yil 1996 yil eki 1997 yil oxirida 100 mlrd. So'mlik investision tovarlar ko'p bo'lganini bildiradiki, investision tovarlar taklifining ko'payishi, iqtisodiyotning ishlab chiqarish quvvatlarini ko'paytirishning asosiy vositasi hisoblanadi.

Iqtisodiyot yalpi investisiyalar va amortizasiya teng bo'lgan vaziyatni aks ettiradi. Bu iqtisodiyotda mazkur yilda YaMMni ishlab chiqarish jarayonida iste'mol qilingan vositalarni qoplash uchun zarur bo'lgan miqdorda kapital ishlab chiqarishni bildiradi. Boshqacha aytganda, sof investisiyalar taxminan no'lga teng bo'ladi, ishlab chiqarish quvvatlari kengaymaydi.

Yalpi investisiyalar amortizasiyaga qaraganda kam bo'lsa, ya'ni iqtisodiyotda ishlab chiqarilganga qaraganda kapital ko'proq iste'mol qilinsa, noqulay vaziyat vujudga keladi. Bunday sharoitda iqtisodiyotda investisiyalarning qisqarishi ro'y beradi. Bu yil oxirida kapital hajmi yil boshida mavjud bo'lgandan kam bo'lib

qolishga olib keladi. Masalan, "Buyuk turg'unlik" davrida, aniqrog'i 1933 yil AQShda yalpi investisiyalar hammasi bo'lib 1,6 mlrd. dol. ni, yil davomida iste'mol qilingan kapital - 7,6 mlrd. dol. ni tashkil qilgan. Shunday qilib, investisiyalarning sof qisqarishi 6 mlrd. dol. ga teng bo'lgan.

Davlat pirovard sarflari - bu korxonalarining pirovard maxsulotlarini va iqtisodiy pesurslarni, xususan ishchi kuchini sotib olishga davlatning (boshqaruvning quyi va maxalliy organlari bilan birga) barcha sarflarini o'z ichiga oladi. Ammo u davlatning barcha ijtimoiy to'lovlarini bartaraf qiladi, chunki bunday sarflar yuqorida ta'kidlanganidek joriy ishlab chiqarishning ko'payishini aks ettirmaydi, balki davlat daromadlarining oila va alohida shaxslarga berilishi hisoblanadi.

Chet elliklarning milliy iqtisodiyot tovarlariga sarflari huddi mamlakat ichidagi iste'molchilik sarflari kabi milliy ishlab chiqarish darajasiga bog'liq. Shu sababli YaMMni sarflar bo'yicha hisoblashda tovar va hizmatlarga chet elliklarning sarflari, ya'ni eksport qiymati ham qo'shiladi. Boshqa tomondan, iste'molchilik va investision sarflar hamda davlat mablag'larining bir qismi import qilingan, ya'ni chet elda, ishlab chiqarilgan tovarlarga sarflanadi. Milliy ishlab chiqarish umumiy hajmi asossiz oshib ketmasligi uchun import hajmi YaMMdan chiqariladi. Buning uchun eksport va import miqdorlari o'rtasidagi farq aniqlanadi. Bu farq tovar va hizmatlarning sof eksporti, yoki oddiy qilib sof eksport deyiladi. Sof eksport ijobiy va salbiy bo'lishi mumkin. Agar eksport importdan ortiq bo'lsa, bu ijobiy va salbiy bo'lishi mumkin. Agar eksport importdan ortiq bo'lsa. Bu ijobiy, aks holda salbiy bo'ladi.

Qarab chiqilgan sarflarning to'rt toifasiga uy ho'jaliklariga hizmat ko'rsatuvchi notijorat muassasalar (kasaba ittifoqlar, siyosiy partiyalar, diniy tashkilotlar va ijtimoiy tashkilotlar) pirovard sarflari va moddiy aylanma vositalari zahirasiidagi o'zgarishlarni qo'shib chiqish yo'li bilan.

1993 yil O'zbekistonda sarflar (foidalanish) bo'yicha YaIM 5095,2 mlrd. So'mni tashkil qilgan.

Shu jumladan:

Pirovard iste'molga sarflar - 4184,9 mlrd. s'm (82,1%)

Yalpi jamg'arishga sarflar - 747,4 mlrd. sŷm (14,7%)

Sof eksport - 162,9 mlrd. So'm (3,2%)

Uchinchi usul - bu YaMM (YaIM)ni daromadlar bo'yicha hisoblash.

Mazkur yilda ishlab chiqarilgan pirovard mahsulot hajminidan olingan barcha daromadlar uy ho'jaliklariga ish haqi, renta to'lovlari, foiz va foida shaklida kelib tushadi. Shu sababli bu usulda YaMM (YaIM) pirovard mahsulot hajmidan olingan barcha daromadlarni qo'shib chiqish orqali aniqlanadi.

YaMM (YaIM)ni daromadlar bo'yicha hisoblash uy ho'jaliklari, korxona va davlat muassasalarining dastlabki, ya'ni ham taqsimlangan daromadlarini mexnat haqi va yalpi foyda (renta, ssuda va bank fondi, tadbirkorlik foydasi va h.k.) ajratish mumkin. YaMM (YaIM)ni mazkur usul bo'yicha hisoblashda daromadlarning barcha toifasiga mablag'larni taqsimlashning daromad to'plash bilan bog'liq bo'lmagan ikki turi; iste'mol qilingan kapital ajratmalar (amortizasiya ajratmasi) va biznesga egri soliqlar ham qo'shiladi.

Agar YaMMni hisoblashning oxirgi ikki usulni oddiy tenglik shaklida tasvirlasak:

**Mazkur yilda ishlab chiqarilgan tovarlarni sotib olishga
sarflar hajmi Mazkur yilda ishlab chiqarilgan
maxsulotdan olingan pul daromadi.**

Maxsulotni ishlab chiqarishga nima sarflangan bo'lsa, bu mazkur maxsulotni ishlab chiqarish va o'zining inson va material resurslarini bozorda sotishga qo'ygani uchun daromad hisoblanadi.

**YaMMni hisoblashga sarflar
va daromadlar bo'yicha yondashuv.**

Ishlab chiqarish hajmini sarflash summasi bo'yicha hisoblash	Ishlab chiqarish hajmini sarflash summasi bo'yicha hisoblash
1. Uy ho'jaliklarining iste'molchilik sarflari +	1. Ui ho'jaliklarining iste'molchilik sarflari + 1. Daromad to'lash bilan bog'liq bo'lmagan sarf va to'lovlar

	a) amortizasiya, b) egri soliqlar +
2. Biznesning investision sarflari +	2. Ish haqi +
3. Tovar va hizmatlarni davlat harid qilish +	3. Renta to'lovlari +
4. Chet elliklar sarfi +	4. Foiz +
5. Notijorat muassalarni sarfi +	5. Foyda
6. Moddiy aylanma vositalar zahirasiidagi o'zgarishlar	
YaMM (YaIM)	YaMM (YaIM)

O'zbekistonda 1993 yil YaIM daromadlar bo'yicha 5092,2 mlrd. So'mlik tashkil qilgan.

Shu jumladan:

Mexnat haqi (zaruriy maxsulot) 1956,7 mlrd so'm (38,4%)

Aralash daromadlar bilan birga yalpi foyda (qo'shimcha maxsulot) 2205,9 mlrd so'm (9,4%)

Sof soliqlar 480,7 mlrd so'm (9,4%)

YaMM (YaIM) tarkibiga kirgan daromadlar va daromad to'lash bilan bog'liq bo'lmagan sarflar (amortizasiya va egri soliqlar) ning aloxida turlarini batafsil qarab chiqamiz.

Kapitalning ko'pchilik turlarining foydali hizmat muddati bir necha yildan ancha ko'p. Investision tovarlarni sotib olishga qilinadigan sarflar va ularning unumli xizmat muddati amalda bir davrga to'g'ri kelmaydi. Natijada bir tomondan sotib olish davrida foydaning va demak butun daromadning pasayishiga va boshqa

tomondan keyingi yillarda foyda va yalpi daromadning oshib ketishiga yo'l qo'ymaslik maqsadida alohida korxonalar investitsion tovarlarning foydali xizmat muddatini hisoblaydi va ularning umumiy qiymatini butun xizmat muddatiga teng taqsimlaydi. Kapitalning yil davomida ishlab chiqarish jarayonida istemol qilingan va yaratilayotgan maqsulotga ko'chgan qiymati amortizasiya deyiladi. Amortizasiya kapital turlari bo'yicha har yili ajratib boriladi. Masalan, to'quv dastgohining qiymati 5 mln so'm, xizmat muddati 10 yilga teng. Yillik amortizasiya ajratmasi 0,5 mln so'mni (5:10) tashkil qiladi.

Amortizasiya ajratmasi shu yil ishlab chiqarilgan mahsulot (YaMM) qiymati tarkibiga ishlab chiqarish harajatlari sifatida kirib, maxsulot sotilishi natijasida pul shaklida qaytib keladi va amortizasiya fondi hisobida to'planib boradi. Bu fond mablag'laridan istemol qilingan kapitalni qayta tiklash, ya'ni yangi investitsion tovarlar sotib olish va amal qilib turganlarini qayta tiklash (kapital remont va restovratsiya) uchun foydalaniladi. U ishlab chiqarishni kengaytirish va kredit resurslarining manbayi ham hisoblanadi.

Daromad to'plash bilan bog'liq bo'lmagan harajatlarning boshqa turi shu sababli vujudga keladiki, davlat korxonalaridan ma'lum bir soliqni undirib oladi va ular biznes egri soliqlar deyiladi. Korxonalar unga ishlab chiqarish harajatlari sifatida qaraydi va shu sababli mahsulot bahosiga qo'shadi.

Bunday soliqlar o'z ichiga aksizlar, sotishdan olinadigan soliqlar, mulk solig'i, lisenziya va bojxona to'lovlarini oladi.

Daromadlarning eng katta turi birinchi navbatda ish haqini o'z ichiga olib, u tadbirkorlar va davlat tomonidan mexnatini taqdim qilganlarga to'lanadi. U ish haqiga ko'plab qo'shimchalar, xususan, tadbirkorlarning ijtimoiy sug'urta to'lovlari va nafaqa ta'minotining xar hil xususiy fondlari, ishsizlik nafaqalari va boshqa har xil yordamlarni o'z ichiga oladi. Ish haqiga bu qo'shimchalar tadbirkorlarning ish kuchini yollash bilan bog'liq bo'lgan harajatining bir qismi sifatida chiqadi va shu sababli korxonaning ish haqi to'lashga umumiy sarflarining elementi sifatida qoraladi.

Renta to'lovlari iqtisodiyotni resurslar (kapital, er) bilan ta'minlovchi uy xo'jaliklarining oladigan daromadi hisoblanib, korxona harajatlari tarkibiga kiradi. Foiz xususiy biznesning pul kapitali rgalariga pul daromadi to'lovlaridan iborat. Davlat tomonidan amalga oshiriladigan foizli to'lovlar, foizli daromadlardan chiqariladi.

Mulkdan olinadigan daromadlar ikki turga bo'linadi: bir qismi mulkda daromad eki nokorporativ tadbirkorlik sektori daromadi, boshqa qismi esa korporasiyalar foydasi deyiladi. Nokorporativ tadbirkorlik sektori daromadi shaxsiy, sherikchilik va kooperativ mulkda joylashgan kopxonalap sof daromadini bildiradi.

Korporasiyalar foydasi uch usulda foydalanilishi mumkin. Birinchidan, ma'lum qismiga davlat davogar hisoblanadi va uni korporasiyalar foydasiga soliq shaklida oladi. Ikkinchidan, foydaning qolgan bir qismi, aksionerlarga dividend shaklida to'lanadi. Uchinchidan, daromad soliqi va dividend to'langandan keyin qolgan qismi, korxonaning taqsimlanmagan foydasi deyiladi. Kopxonaning bu taqsimlanmagan foydasi iste'mol qilingan kapitalni qayta tiklashga ajratmalar (amortizasiya ajratmasi) bilan birga ob'ektlar qurish va uskunalar sotib olish maqsadida ishlatiladi.

3. Nominal va real yalpi milliy maxsulot va ijtimoiy farovonlik.

YaMM yil davomida ishlab chiqarilgan barcha pirovard tovarlar va xizmatlarning bozor qiymati yoki boshqacha aytganda bozor baxosi hisoblanadi. Baxo ishlab chiqarish umumiy hajmining har xil elementlarini yagona umumiy asosga keltirishning eng keng tarqalgan ko'rsatkichi sifatida foydalaniladi. Har xil yillarda ishlab chiqarilgan YaMM qiymatini faqat baxo o'zrarmagan taqdirda o'zaro taqqoslash mumkin bo'ladi. Bundan tashqari baxo darajasi bizga iqtisodiyotda inflyasiya (baxo darajasining o'sishi) eki deflyasiya (baxo darajasining kamayishi) o'rin tutganligini va uning miqiyosi qandayligini bilish imkonini beradi.

Baxo darajasi indeks shaklida ifodalanadi. Baxo indeksi joriy yildagi ma'lum guruh tovarlar va xizmatlar to'plami baxolari summasini, xuddi shunday tovarlar

va xizmatlarning bazis davrdagi baxolar summasiga taqqoslash orqali hisoblanadi. Taqqoslashning boshlang'ich davri "bazis yil" deyiladi

Jopiy yilda oldingi yillarga nisbatan baxo indeksining o'sishi inflyasiyani, pasayishi esa deflyasiyani ko'rsatadi.

YaMM bir vaqtning o'zida ham ishlab chiqarilgan tovarlar miqdorining o'zgarishini, ham baxo darajasining o'zgarishini aks ettiradi.

Bu shuni bildiradiki, YaMM miqdoriga butun maxsulot jismoniy hajmining va baxo darajasining o'zgarishi ta'sir ko'rsatadi. Ammo kishilarning turmush darajasi birinchi navbatda baxolarga emas, balki ishlab chiqarilgan va aloxida shahs hamda oilalarning qo'liga kelib tushgan tovarlar miqdoriga bog'liq.

YaMM ko'rsatkichini hisoblashda biz shunday vaziyatga to'xtab kelaymizki, har xil yillar uchun hisobot to'plamlaridan YaMM haqidagi ma'lumotlarni olib, qaysidir yilda nominal YaMM ning ko'payishi qandaydir darajada bir tomondan ishlab chiqarish hajmining o'zgarishi va boshqa tomondan baxoning o'zgarishi hisobiga ro'y berganligini aytib bera olmaymiz. Muammo shundan iboratki, YaMMning qiymat ko'rsatkichini maxsulot jismoniy hajmining o'zgarishini (baxolarning emas) o'zida aniq aks ettiradigan qilib tuzatish taqozo qilinadi. Bu qiyinchiliklarni bartapar qilish usuli quyidagidan iborat: baxoning o'sishini hisobga olib YaMM jismoniy ko'rsatkichini qisqartirish va aksincha baxo tushganda uni oshirish.

Ko'rsatilgan tuzatish, bizga, xar hil yillarda baxolar va pul birligining kursi o'zgarmay qolganda YaMM hajmi haqida tasavvurga ega bo'lish imkonini beradi. Joriy baxolarda va pulning kurslari bo'yicha hisoblangan YaMM nominal YaMM deyiladi. Inflyasiya (baxolarning oshishi) yoki deflyasiya (baxolarning tushishi)ni hisobga olib, pulning o'zgarmas kurslarida hisoblangan YaMM real YaMM deyiladi.

Jopiy yildagi nominal YaMMni real YaMMra aylantirishning ancha oddiy va to'g'ridan to'g'ri usuli nominal YaMMni baxo indeksiga bo'lishdir

Bu quydagi ko'rinishni oladi:

Nominal YaMM / Baxo indeksi real YaMM,

Xulosa qilib aytish mumkinki, real YaMM ko'rsatkichi yordamida har xil yillardagi ishlab chiqarish umumiy qiymati hisoblanib, o'zaro taqqoslanadi. Real YaMM doimiy baxolarda hisoblanishi tufayli, nominal YaMMga qaraganda iqtisodiyot real hajmining o'zgarishi ancha aniq xarakterlab beradi.

YaMM (YaIM)ni hisoblashda har ikkala soha, moddiy va nomoddiy ishlab chiqarishning natijalari hisobga olinsada, u ijtimoiy faravonlikni to'liq xarakterlab berolmaydi. Bu YaMM ko'rsatkichida bir qator holatlarni va faoliyat natijalarini hisobga olish mumkin emasligi bilan izohlanadi.

Bular jumlasiga quydagilar kiradi:

- uy bekalarining uy-ro'zg'or xo'jaligida va qishloq xo'jalik hodimlarining tomorqa xo'jaligida bajargan ishlari.
- intellektual soha hodimlari (olimlar, ilmiy hodimlar) ning tayor maxsulot shaklida ifodalanmagan ishlari;
- barter ayir boshlashlar;
- ish vaqti (kunlari)ning qisqarishi va bo'sh vaqtning oshib borishi;
- maxsulot va xizmatlar sifati tavsifining yaxshilanishi;
- yalpi maxsulot tarkibi va taqsimlanish tartibining o'zgarishi;
- aholi jon boshiga maxsulot ishlab chiqarishning o'zgarishi;
- hufena iqtisodiyot daromadlari.

Milliy iqtisodiyot hufyona sektorining hodimlari bir qator yashirin faoliyat turlaridan oladigan o'zlarining daromadlarini yashirishga harakat qiladi. Bundan tashqari ochiq iqtisodiyotda band bo'lganlar ham o'zlari oladigan daromadlarining bir qismini yashirib ko'rsatish mumkin.

Masalan, tadbirkor maxsulot sotishdan olgan daromadining bir qismini, ishchi rasmiylashtirishsiz yoki naxd pul to'lashga kelishib oladigan daromadini deklarasiyada ko'rsatmasligi mumkin.

Inflyasiya darajasi qanchalik katta va soliqlar yuqori bo'lsa, shaxslar qo'lidagi real daromad shunchalik kamayadi, bu ularning naqd pul yoki natural tovar ayirboshlash orqali daromad olishga qiziqishini oshiradi. Xufyona iqtisodiyot miqiyosi haqida rasmiy ma'lumotlar bo'lmasada, ko'pchilik baxolashlar uning

hajmi YaMMning 5-15% ni, ayrim mamlakatlarda 30-40% ni tashkil qilishini ko'rsatadi. Bundan tashqari hufyona iqtisodiyot rasmiy iqtisodiyotdan tezroq o'sib borishini tasdiqlashga dalillar ham bor. Nihoyat, axolining qancha qismi yashirin iqtisodiyot yoki faoliyatga jalb qilingan bo'lsa, daromadning shuncha qismi soliq hujjatlaridan yashiriladi, bu ishsizlikka taalluqli rasmiy hisobot ma'lumotlarining oshirilib ko'rsatilishiga olib keladi. Hufyona iqtisodiyot va yashirin faoliyat natijalari YaMMda hisobga olinmaydi va demak uning real hajmini kamaytiradi.

Bundan tashqari YaMM (YaIM)ga ta'sir ko'rsatuvchi shunday omillar ham mavjudki ularning ta'siri natijasida ishlab chiqarish hajmining ko'rayishi jamiyat farovonligining oshishiga olib kelmasligi mumkin. Masalan, YaMM ishlab chiqarish va uning o'sishi, atrof muhitga salbiy ta'sir ko'rsatish bilan birga boradi. Bu havo va suvning ifloslanishi, shovqin, zararli chiqitlar hamda atrof muxit buzilishining boshqa turlaridir. O'z-o'zidan aniqki, atrof muxitning ifloslanishi bilan bog'liq chiqimlar iqtisodiy farovonlikka salbiy ta'sir ko'rsatadi. YaMMni ishlab chiqarish bilan bog'liq atrof muxitning ifloslanishini bartaraf qilishga ketadigan chiqimlar hozirgi vaqtda yalpi ishlab chiqarish hajmidan chiqarilmaydi va shunday qilib YaMM moddiy faravonlik darajasini oshirib ko'rsatadi. YaMM hajmi qanchalik katta bo'lsa, atrof muxitning ifloslanishi va YaMM miqyosining oshirib ko'rsatilishi shunchalik yuqori bo'ladi.

Xulosa